

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-65-73>

Katarzyna Sobolewska

Instytut Języka Polskiego PAN, Warszawa

Od nostalgii do rewitalizacji. Elementarz warmiński i mazurski

W tekście omówiono dwa ostatnio wydane podręczniki do nauki gwary – *Elementarz warmiński* i *Mazurski fëbel*. Analizie poddano ich tytuły, ilustracje, strukturę, kręgi tematyczne oraz dobór słownictwa, a także grupy projektowanych i rzeczywistych odbiorców. Wykazano, że słowo *elementarz* obecne w tytułach obu publikacji należy traktować nie jako opis gatunku, ale chwyt retoryczny obliczony na wywołanie w czytelnikach uczucia tęsknoty za czasem i światem minionym. Efekt nostalgii wzmacniają także inne rozwiązania przyjęte przez autorów.

Słowa kluczowe: gwara warmińska, gwara mazurska, rewitalizacja, elementarz gwarowy.

Elementarz jako gatunek tekstu

Elementarz jest specyficznym gatunkiem twórczości słownej, adresowanym do dzieci. Ukształtował się dopiero w epoce nowożytnej, w której dzieci przestano postrzegać jako „niedoskonałych” dorosłych, ale zaczęto traktować jako ważną grupę społeczną o swoistych potrzebach i możliwościach poznawczych (Rakoczy, 2014, s. 249). Elementarz przygotowany z myślą o swoistym odbiorcy – dziecku – wymaga specyficznych, stosownie preparowanych treści i swoistych metod ich prezentacji. Jest też ściśle związany z procesem wychowawczym, z socjalizacją dziecka, toteż nigdy nie służył przekazaniu neutralnej aksjologicznie informacji o świecie, ale był nośnikiem wzorców i wartości kulturowych istotnych z punktu widzenia wspólnoty.

Elementarz jest tworem kultury pisma i opiera się na właściwych tej kulturze ściśle piśmiennych jednostkach analizy: głosce, sylabie, wyrazie, zdaniu. Jego zadaniem jest pomóc dziecku przejść od oralności do piśmienności. Służy więc nauce czynności piśmiennych i upiśmiennia percepcję dziecka – tzn. zwraca jego uwagę na kształt liter, ortografię, szyk wyrazów w zdaniu itp. Z zasady jest też tekstem jednojęzycznym, uczy języka literackiego, standardowego, kodu rozbudowanego, eliminuje zaś np. wyrażenia gwarowe (Rakoczy, 2014, s. 251).

Elementarz M. Falskiego

Prototypowy elementarz, esencję cech gatunkowych stanowi – w zasobach kultury polskiej – *Elementarz* Mariana Falskiego, najczęściej i najdłużej wydawany polski podręcznik do nauki czytania, którego pierwsza wersja ukazała się w roku 1910. Jest on w sprzedaży do dziś. Zaczyna się od kilku stron samych ilustracji, po czym wprowadzane są kolejne litery i wyrazy te litery zawierające, obficie ilustrowane. Nauce czytania towarzyszy nauka pisania i łączenia liter „pisanych”, kaligrafowanych w polach wyznaczonych linijkami. Zrazu krótkie, kilkuzdaniowe teksty stają się coraz dłuższe. Wreszcie pojawiają się litery i teksty drukowane, na początku prezentowane równoległe z zapisem ręcznym (Falski, 2017).

Elementarz warmiński i Mazurski fêbel

Użytkownicy języka polskiego ogólnego i absolwenci polskich szkół, stykając się z nazwą *elementarz*, przywołują powszechną wiedzę i praktykę związaną z korzystaniem z tego typu podręcznika w pierwszym okresie edukacji. Tę siatkę pojęć i skojarzeń uruchamiają także wtedy, gdy przychodzi im się zetknąć z tzw. elementarzami gwarowymi. Jest ich wiele: swoje elementarze wydają Ślązacy, Łemkowie, Kaszubi, Kurpie, Kociewiaczy (por. Szyfer, 2014). W niniejszym tekście omówię dwa z nich: *Elementarz warmiński* (Lewandowska & Cyfus, 2017) i *Mazurski fêbel* (Szatkowski, 2019).

Na wstępie warto zaznaczyć, że żaden z tych elementarzy nie jest elementarzem *sensu stricto*. Publikacje tak zatytułowane wykorzystują natomiast pewne silnie ugruntowane skojarzenia odbiorców związane z ich pierwszym podręcznikiem do nauki czytania i pisania. Wytwarzają w nich przekonanie, że nauka gwary będzie równie łatwa i przyjemna, a na dodatek skuteczna, jak nauka pisania i czytania w pierwszej klasie szkoły podstawowej. Przecież wszyscy w końcu nauczyliśmy się czytać i pisać z takiego elementarza.

Obie publikacje są stosunkowo nowe, powstały w ostatnim czasie na fali działań rewitalizacyjnych i poszukiwania tożsamości lokalnej. Pochodzą z jednego rejonu Polski, który potocznie bywa określany jako Warmia i Mazury Ziemię te nie mają już statusu (sub)regionu etnograficznego, bo miejscowe, rdzenne społeczności i ich mowa od dawna są tu w zaniku, a struktura ludnościowa i kulturowa na tych terenach została całkowicie zmieniona już w połowie XX w. Dzisiejsi mieszkańcy Warmii i Mazur pochodzą z różnych stron Polski i dopiero szukają swojej tożsamości. Z tradycyjną kulturą tego „neorejonu” nie łączy ich pochodzenie przodków. Mimo to w obu krainach działają aktywiści usiłujący ocalić od zapomnienia lokalne języki i tradycje, przywołać bogatą przeszłość regionu, umożliwiając przybyszom zakorzenienie w małej ojczyźnie. Dyskretną rywalizację między działaczami warmińskimi i mazurskimi wygrywiają na razie Warmiacy, którym udało się w 2016 r. umieścić gwarę warmińską na liście niematerialnego dziedzictwa UNESCO; oni też jako pierwsi opublikowali swój elementarz.

Elementarz warmiński został wydany w Olsztynie w 2017 r., a jego autorami są Izabela Lewandowska i Edward Cyfus; ilustracje sporządziła Anna Rok. Żaden z twórców tekstu nie ma wykształcenia językoznawczego: Izabela Lewandowska jest historyczką, profesorką w Instytucie Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Edward Cyfus rodowitym Warmiakiem, działaczem kultury, popularyzatorem gwary warmińskiej, autorem książek biograficzno-wspomnieniowych. Książkę przeznaczono do sprzedaży w popularnych sieciach handlowych (np. Empik), ma więc charakter komercyjny. Pozycji towarzyszy płyta audio z nagraniami poszczególnych lekcji. Można ją zakupić także w formie e-booka.

Format *Elementarza warmińskiego* i styl ilustracji nawiązują wyraźnie do elementarza Falskiego. Książka powstała na podstawie opracowanych wcześniej trzech zeszytów, zatytułowanych *Elementarz gwary warmińskiej*. Jednak w tytule, jaki nadano uzupełnionej i poprawionej całości, nie występuje wyraz *gwara*. Powodów można się domyślać: aby zwiększyć krąg potencjalnych odbiorców elementarza, usunięto wyraz, który w języku niespecjalistów oznacza gorszą odmianę języka, mowę ludności wiejskiej, prostej, biednej i zacofanej. Poza tym zawartość *Elementarza warmińskiego* wykracza poza

zagadnienia czysto językowe, obejmując także wiadomości z historii i kultury południowej Warmii¹.

Druga z omawianych tu publikacji nosi tytuł: *Mazurski fêbel abo Mazurská fibla, czyli Elementarz mowy mazurskiej*. Jej autorem jest Piotr Szatkowski (Psio-ter ôt Sziatków), wstęp napisał prof. Zbigniew Chojnowski, ilustracje opracował Janusz Pilecki. Książkę wydało w 2019 roku Ełckie Centrum Kultury. Jest to publikacja bezpłatna, niekomercyjna, można ją pobrać w postaci pliku pdf².

Ten elementarz wygląda dużo skromniej, nie ma też formatu, który kojarzyłby się z dziełem Falskiego. Jego tytuł jest barokowy, trójczłonowy i dwujęzyczny. Tu również nie pojawia się słowo *gwara*, zastąpione przez neutralną *mowę*. Imię i nazwisko autora zapisano na okładce w dwóch wersjach językowych: polskiej i mazurskiej. Twórca tego elementarza jest filologiem, skandynawistą, doktorem nauk humanistycznych, aktywistą mazurskim. Autor wstępu to profesor nauk humanistycznych, krytyk literacki i historyk literatury, związany z Uniwersytetem Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie.

Dwa warianty tytułu: *Mazurski fêbel abo Mazurská fibla* oddają różnicowanie fonetyczne i leksykalne gwary mazurskiej. Już więc w tytule otrzymujemy sygnał mówiący o tym, że autor zachował wewnętrzną różnorodność opisywanej gwary, nie próbował jej ujednolicać ani standaryzować. Z kolei szata graficzna okładki, prezentująca czcionki nieistniejące w polskim alfabecie, zapowiada dokonaną w książce kodyfikację pisowni z użyciem znaków *á, ä, é, ô, ú, ý*.

Słowem, elementarz warmiński swoim tytułem i okładką stara się nie eksponować różnic między gwarą warmińską a polszczyzną ogólną, natomiast elementarz mazurski na wiele sposobów je podkreśla.

Kompozycja i zawartość obu elementarzy

Elementarz warmiński jest dziełem niejednorodnym typograficznie, stylowo i językowo. 35 pierwszych stron to wstępy: konwencjonalne i historyczne; złożone małą czcionką, napisane stylem naukowym w polszczyźnie ogólnej i adresowane do „studentów i badaczy z zakresu etnografii, socjologii, historii i językoznawstwa” (Lewandowska & Cyfus, 2017, s. 11). Zasadniczą część ponad 200-stronicowej książki stanowi 51 lekcji opatrzonych gwarowymi tytułami (np. *Do lasa na grzyby i jegody*) i ściśle odpowiadającymi im ilustracjami. Wszystkie teksty gwarowe są tłumaczone na polski język literacki. Pod każdą lekcją umieszczono też słowniczek wprowadzonych wyrazów gwarowych. Kolejną część książki stanowią ćwiczenia utrwalające, głównie leksykalne, i rozwiązania do nich. Następnie zamieszczono siedem gadek

---

¹ Na Warmii północnej gwara się nie zachowała.

² Np. ze strony Ełckiego Centrum Kultury.

warmińskich Edwarda Cyfusa. Całość wieńczy zbiorczy słowniczek warmiński oraz skrócona bibliografia.

Tematyka i słownictwo warmińskich tekstów gwarowych umieszczonych w kolejnych lekcjach koncentruje się wokół pracy na roli i w gospodarstwie, czasu wolnego, świąt katolickich. Co ciekawe, nie pojawia się tu szkoła, choć niektóre postacie z tych opowieści są w wieku szkolnym. Zbiorowym bohaterem tych tekstów jest wielopokoleniowa rodzina warmińska mieszkająca w jednej wiejskiej zagrodzie, grupa całkowicie wyizolowana przestrzennie i społecznie, która nie podróżuje, nie przyjmuje gości itp. Opowieść snuta na kartach lekcji *Elementarza warmińskiego* jest celowo i konsekwentnie zanurzona w przeszłości, w okresie tuż po II wojnie światowej. Jak na elementarz przystało, kreuje się tu obraz wyidealizowany, sielankowy, pozbawiony informacji o zniszczeniach, przemocy politycznej i konfliktach społecznych. Wiele tekstów odnosi się do sprawowania kultu, podkreślając silny związek warmińskości z katolicyzmem.

Mazurski fébel jest książką skromniejszą, liczącą ok. 100 stron. Ma też prostszą kompozycję. Rozpoczyna się od wprowadzenia zatytułowanego *Historia Mazurów i ich język*, napisanego przez Zbigniewa Chojnowskiego. Jest to syntetyczny, popularny, ale nie banalny tekst, zakończony nostalgicznym, smutnym wierszem Erwina Kruka o zaginionej mowie Mazurów. Po nim następuje wstęp językowy Piotra Szatkowskiego, z mapą terenu uwzględniającą również Warmię. Autor omawia w nim problem zróżnicowania gwar mazurskich, braku jednolitego wzorca, przedstawia też zasady przyjętej ortografii i alfabet z czcionkami specjalnymi, które mają obsługiwać różne warianty mazurskiej wymowy. Właściwy elementarz składa się z 12 lekcji zatytułowanych po prostu *Psiérsj ûntericht (Psiérsá lekcyjjá)* itd., idących w zgodzie z kolejnymi miesiącami kalendarza. Lekcja zawiera dwujęzyczny tekst, po którym następuje opis jakiegoś zagadnienia językowego oraz ćwiczenia fonetyczne, fleksyjne i leksykalne. Każdą taką lekcję zamyka słowniczek.

Tematyka lekcji i odpowiadające im słownictwo wynikają z porządku wyznaczanego przez kalendarz, a więc są poświęcone świętom, czasowi wolnemu, szkole, gospodarstwu i domowi. Bohaterami są członkowie 4-osobowej rodziny nuklearnej³ oraz mieszkający osobno dziadkowie. Rodzina ta jest wyznania protestanckiego, a pewna jej część mieszka w Niemczech. Opowieść toczy się współcześnie, choć odwołania do przeszłości są dość liczne, wywołane np. rozmową wnuków z dziadkami czy ich wspomnieniami snutymi przy świątecznym stole. Świat zewnętrzny, rozciągający się poza domem i wsią opisywanej rodziny – istnieje. Bohaterowie jadą do miasta po zakupy, podróżują w wakacje, przyjmują u siebie krewnych z Niemiec.

---

³ Rodzina nuklearna: rodzina złożona z rodziców i dzieci.

Kręgi słownictwa

W *Elementarzu warmińskim* prawie cała prezentowana leksyka odzwierciedla realia świata, który minął. Czytelnik dowie się, jak brzmią warmińskie ekwiwalenty słów: *parnik, indor, akuszerka, służąca, piec kuchenny, muzykanci, sadza*. Jedyne wyrazy gwarowe nazywające przedmioty i zjawiska współczesne (np. *samochód, elektryczność, smartfon, telewizor, internet*) pojawiają się w aneksie – w gadkach Edwarda Cyfusa zamieszczonych po wszystkich lekcjach i ćwiczeniach stanowiących trzon elementarza. Co ciekawe, nie włączono tych leksemów do zbiorczego słownika wyrazów gwarowych, zestawionego na końcu publikacji, jakby burzyły przyjęte *decorum*.

W podręczniku Piotra Szatkowskiego, w którym akcja opowieści dzieje się współcześnie, słownictwo też jest uwspółcześnione. Znajdziemy tam mazurskie odpowiedniki wyrazów takich jak: *Sylwester, tabletki, narty, semestr, stresować się, plaża, plecak, wiatrak, prąd elektryczny*.

Funkcje ilustracji

W każdej z omawianych książek inną rolę wyznaczono ilustracjom. W *Elementarzu warmińskim* obrazki utrzymane w stylu realistycznym pełnią funkcje ikoniczne: przedstawiają to, o czym mówi tekst. Są więc niesamodzielne, stanowią dopełnienie przekazu słownego – jak w typowym elementarzu dla dzieci. W *Mazurskim féblu* materiał ilustracyjny jest niezwiązany bezpośrednio z tekstem. Ma charakter autonomiczny. Rysunki o uproszczonej, minimalistycznej kresce i ograniczonej gamie kolorystycznej współtworzą nastrój publikacji, podobnie jak w książkach dla dorosłych.

Elementy nostalgiczne

Nostalgia, czyli tęsknota za minionym szczęśliwym czasem i światem przenika w różnym stopniu omawiane publikacje. Obie zawierają elementy kierujące uwagę czytelnika ku dzieciństwu, bezpieczeństwu, sielankowej harmonijnej egzystencji upływającej w małej ojczyźnie, w której ludzie komunikują się językiem swoich przodków, czyli gwarą. Ten dawny czas wyznacza akcję wydarzeń opisanych w lekcjach *Elementarza warmińskiego*. Rozgrywają się one w latach 50. XX w. Bohaterowie pielęgnują tradycyjne wzory i wartości, wszyscy są katolikami. Kobiety i mężczyźni pełnią w rodzinie tradycyjne funkcje, wykonując swoje obowiązki w grupach jednopłciowych. Nie ma żadnej wzmianki o ludziach różniących się od bohaterów pod względem kulturowym lub religijnym. Ciężka praca na roli daje przede wszystkim radość. Tak opisana dawna Warmia jest ukazana – nie bez pewnej dawki patosu – jako przestrzeń święta, wybrana, jedyna, najlepsze miejsce na ziemi.

Teksty lekcji w elementarzu mazurskim P. Szatkowskiego nie przenoszą czytelnika w dawne czasy, tu historia dzieje się współcześnie i nie jest poddana

idealizacji. Pewnej dozy tęsknoty za przeszłością dostarcza natomiast wstęp Z. Chojnowskiego, a zwłaszcza jego finał – wiersz Erwina Kruka pt. *Mazury* o „biednej i prawdziwie naszej” mowie mazurskiej (Szatkowski, 2019, s. 15).

Ku rewitalizacji

Zasadniczym celem każdej z książek nie jest jednak przywoływanie słodkich wspomnień, pielęgnowanie pamięci o przeszłości, ale rewitalizacja gwary, zachęcenie odbiorców do nauki tej odmiany polszczyzny, uczynienie jej na powrót językiem żywym. Wydaje się, że *Mazurski fébel* prezentuje tu bardziej przemyślaną strategię. Teksty jego lekcji nie są zanurzone w przeszłości; pokazują, że za pomocą gwary można nazywać i opisywać elementy i zjawiska świata współczesnego. Taka motywacja zachęca do wysiłku tu i teraz żyjących odbiorców. Co więcej, P. Szatkowski w swoich rozwiązaniach dydaktycznych ustanawia partnerską relację z czytelnikiem, któremu raczej towarzyszy w nauce niż *ex cathedra* prezentuje i sprawdza wiedzę. W poleceniach do ćwiczeń kreuje wspólnotę, znosi dystans, pozwala uczniom na popełnianie błędów, stosując formy: *poćwiczmy, uzupełniamy; postaraj się podać...* Wysła także komunikaty dodające odwagi, np. *brzmi skomplikowanie, ale w zastosowaniu jest bardzo proste* (Szatkowski, 2019, s. 81).

W *Elementarzu warmińskim* język poleceń wyznaczają rozkazniki typu *rozwiąż, wymień i przetłumacz, odpowiedz na pytania, naucz się na pamięć*, a nadawca tych tekstów w żaden szczególny sposób się nie ujawnia swojego stosunku do czytelnika.

Czytelnicy projektowani i rzeczywistości

Krąg odbiorców *Elementarza warmińskiego* pozostaje z założenia niejednorodny. Część wstępna, naukowa, adresowana jest do osób dorosłych zainteresowanych historią i tradycją Warmii. Dla podobnych czytelników przeznaczone są warmińskie gadki Edwarda Cyfusa – teksty rozrywkowe, rubaszne, autoironiczne, napisane ze swadą, ale też z wyraźnym rysem konserwatywno-patriarchalnym. Natomiast lekcje złożone dużą czcionką, mające postać dwujęzycznych krótkich tekstów opatrzone odpowiednimi ilustracjami oraz odwołujące się do nich ćwiczenia leksykalne – przeznaczone są dla odbiorców niedorosłych, oswojonych z poetyką i strukturą typowego podręcznika.

Książka rozeszła się w nakładzie ok. 2 tys. egzemplarzy, i to nie tylko wśród mieszkańców Warmii. Na jej podstawie prowadzone są warsztaty gwary warmińskiej⁴. Jest też lekturą studentów pedagogiki Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na zajęciach z edukacji

---

⁴ Informacje uzyskane od I. Lewandowskiej.

regionalnej (Lisowska, 2020, ss. 170–171). Wykorzystują ją nauczyciele w warmińskich przedszkolach w czasie zajęć z dziećmi (Lisowska, 2019, s. 162).

Odbiorcami *Mazurskiego fëbla* są raczej ludzie dorośli, zainteresowani historią języka i regionu, a ich liczby nie sposób określić ze względu na wolny dostęp do pliku z książką umieszczonego w Internecie. Powinni mieć kompetencje językowe umożliwiające im ocenę przyjętych w podręczniku rozwiązań w zakresie standaryzacji mazurskiej pisowni oraz wybór własnego wariantu tam, gdzie autor podaje dwie formy do wyboru, por. *Psiérsy ûntericht (Psiérsá lekcýjã)*. Książka była podstawą kursu mowy mazurskiej prowadzonego przez P. Szatkowskiego przy Mazurskim Uniwersytecie Ludowym. Historyjki z elementarza mazurskiego bywają recytowane na corocznym konkursie mowy mazurskiej w Kętrzynie⁵.

Podsumowanie

Żaden z zaprezentowanych tu elementarzy gwarowych nie jest elementarzem *sensu stricto*, żaden nie uczy czytania ani pisania od podstaw, ale ma za zadanie wprowadzić osoby zainteresowane warmińską lub mazurską odmianą języka polskiego w jej podstawy leksykalne i gramatyczne. W tym celu obie książki wykorzystują pozytywne konotacje odbiorców związane z tą pierwszą szkolną książką, uruchamiają pamięć o sukcesie edukacyjnym, a także – w jakiejś mierze – tęsknotę za dzieciństwem. Obie zgodnie i konsekwentnie unikają negatywnych konotacji wyrazu *gwara*, który nie pojawia się w tytule publikacji, żeby nie zrazić do niej czytelników. Każdy elementarz zawiera też inną dawkę nostalgii, tzn. tęsknoty za czasem i światem minionym. Ich autorzy uznali najwyraźniej, że jest ona koniecznym impulsem, warunkiem niezbędnym do zainicjowania procesu rewitalizacji.

BIBLIOGRAFIA

- Falski, M. (2017). *Elementarz* (Reprint z 1971 r.). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Lewandowska, I., & Cyfus, E. (2017). *Elementarz warmiński*. Pracownia wydawnicza Elset.
- Lisowska, K. (2019). Gwara a tożsamość kulturowa przedszkolaków – na przykładzie placówek przedszkolnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego. *Podstawy Edukacji*, 12, 155–168.
- Lisowska, K. (2020). Świat kultury popularnej w przygotowaniu do edukacji regionalnej – kształcenie studentów wczesnej edukacji. *Podstawy Edukacji*, 13, 163–177.

---

⁵ Informacje uzyskane od P. Szatkowskiego.

- Rakoczy, M. (2014). Elementarz jako gatunek twórczości słownej. *Studia Poetica*, 2, 248–253.
- Szatkowski, P. (2019). *Mazurski fěbel abo Mazurská fibla, czyli Elementarz mowy mazurskiej*. Ełckie Centrum Kultury.
- Szyfer, A. (2014). Współczesne elementarze gwary / języka regionalnego. *Lud*, 98, 309–320.

From Nostalgia to Revitalisation: a Warmian and Masurian Primer

This chapter examines two recently published dialect textbooks, *Elementarz warmiński* and *Mazurski fěbel*. The analysis covers the titles, illustrations, structure, thematic sections, vocabulary choices, as well as the intended and actual target audiences of these publications. It is argued that the term *primer* in the titles of both books functions not as a literal genre designation but as a rhetorical device designed to evoke nostalgia for a bygone era. This nostalgic effect is further amplified through various techniques employed by the authors.

Keywords: Warmian dialect, Masurian dialect, revitalisation, dialect primer.